

Анастасія Битко

аспірантка кафедри соціології Запорізького національного університету

Anastasiia Bytko

PhD student at Sociology Department,
Zaporizhzhya National University

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті визначаються можливості застосування основних підходів до вивчення дискурсу, які активно використовуються в соціологічній традиції, для аналізу політичної сфери суспільства, зокрема політичного дискурсу. Розглядаються концепції М. Фуко, Е. Лакло і Ш. Муфф, Т. А. ван Дейка, в межах яких дискурс аналізується як складний соціолінгвістичний феномен, що значною мірою детермінується соціокультурними чинниками і впливає на формування смислових структур. Підкреслюється спільне та відмінне у філософських передумовах і методологічних засадах французького структуралістського дискурс-аналізу, критичної лінгвістики, соціальної семіотики, соціокогнітивного аналізу та інших підходів до вивчення дискурсу. Акцентується увага на таких питаннях, що розглядаються в межах цих підходів, як суб'єкт дискурсу, структури, що впливають на нього; відносини між дискурсом та соціальним і культурним розвитком, який характерний для різних сфер суспільного життя.

Ключові слова: дискурс, політичний дискурс, знак, текст, контекст.

The article is devoted to the possibility of using basic multi-disciplinary approaches to the study of discourse, which are widely used in sociological tradition, for the analysis of the political sphere of society. The concepts of M. Foucault, E. Laclau and Sh. Mouffe, and T. A. van Dijk, in which discourse is defined as a complex sociolinguistic phenomenon, which is largely determined by socio-cultural factors and influences the formation of semantic structures are considered. The common and different in philosophical assumptions and methodological foundations of the French structuralist discourse analysis, critical linguistics, social semiotics, socio-cognitive analysis, and other approaches to the study of discourse are emphasized. Attention is focused on such matters dealt within the framework of these approaches, as the subject of discourse, structure that influences it, the relationship between discourse and social and cultural development specific to the different spheres of public life.

Keywords: discourse, political discourse, sign, text, context.

В статье раскрываются возможности использования основных подходов к изучению дискурса, которые активно используются в социологической традиции, для анализа политической сферы общества, в частности политического дискурса. Рассматриваются концепции М. Фуко, Э. Лакло и Ш. Муфф, Т. А. ван Дейка, в рамках которых дискурс определяется как сложный социолингвистический феномен, который в значительной мере детерминирован социокультурными факторами и влияет на формирование смысловых структур. Подчеркивается общее и отличное в философских предпосылках и методологических основах французского структуралистского дискурс-анализа, критической лингвистики, социальной семиотики, социокогнитивного анализа и других подходов к изучению дискурса. Акцентируется внимание на таких вопросах, рассматриваемых в рамках этих подходов, как субъект дискурса, структуры, оказывающие на него влияние, отношения между дискурсом и социальным и культурным развитием, характерным для различных сфер общественной жизни.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, знак, текст, контекст.

Дискурс – це складний феномен, вивчення якого пройшло багато стадій: від розгляду його, виключно, як рівня мови до включення оціночної інформації, особистісних характеристик комунікантів, соціокультурної ситуації. Поняття, що позначає цей феномен, характеризується високим ступенем невизначеності і теоретичної дискусійності, що зумовлено його одночасною приналежністю до лінгвістики, філософії, соціології та інших галузей гуманітарного знання. Міждисциплінарний характер цього поняття, у свою чергу, зумовлює його використання при характеристиці різноманітних сфер суспільного життя, в тому числі політичної. Актуальність дослідження політичного дискурсу в контексті життєдіяльності сучасного українського суспільства не викликає сумнівів. Адже саме цей дискурс багато в чому визначає політико-ідеологічні преференції тих чи інших груп населення нашої країни, їхню політичну участь, у тому числі протестну активність, у кінцевому рахунку, політичну ситуацію в Україні. Водночас політичний дискурс є показником зазначених вище феноменів.

Метою цієї статті є визначення можливості використання засадничих положень загальної теорії дискурсу в межах соціологічного вивчення специфіки політичного дискурсу.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що до наукового дослідження дискурсу зверталися в різні часи і в рамках різних підходів. Дискурс як семіотична система, яка здатна одночасно як конструювати соціальний світ, так і бути їм зумовленою, розглядається такими представниками критичного дискурс-аналізу, як Т. А. ван Дейк та Н. Феркло. Акцент на комунікативних характеристиках дискурсу здійснюється в роботах Ю. Хабермаса. Дослідженням основних теорій дискурсу займаються такі вчені, як В. Карасик, І. Касавін, М. Макаров, В. Йоргенсен і Дж. Філіпс, Я. Торфінг та ін. До аналізу офіційного політичного дискурсу звертається у своїх працях А. Литовченко; дослідженню жанрових форм політичного дискурсу присвячені роботи К. Серажим; на семіотиці політичного дискурсу акцентує увагу О. Шейгал.

Зазначимо, що у соціогуманітарних науках поняття «дискурс» і «дискурс-аналіз» розглядаються в тісному взаємозв'язку з такими поняттями, як «мовлення», «мова» і «текст». Вперше вони були введені в 50-х роках минулого століття такими лінгвістами, як З. Харріс і Е. Бенвеніст [1]. У своїй статті «Discourse analysis», опублікованій у 1952 році, З. Харріс звернувся до цього терміну при вивченні рекламних повідомлень [2]. Е. Бенвеніст протиставляв у своїх роботах «discourse» і «r cit»

за критерієм прив'язаності мови до мовця [3].

Розвиваючи ідеї Е. Бенвеніста, М. Фуко пропонує своє бачення цілей і завдань використання цього терміну. Дискурс, згідно з ідеями М. Фуко, не є звичайним переплетінням слів, доступним органам сприйняття. Це «тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову і реальність, змішує лексику і досвід» [4, с. 39]. З цього випливає, що, за М. Фуко, дискурс не може бути зведеним до рівня мовлення або мови. Для М. Фуко дискурс – це «сукупність висловлювань, що належать до однієї і тієї ж системи формації» [4, с. 110]. Відповіді на питання, «відповідно до яких правил може бути сконструйовано це висловлювання і, отже, відповідно до яких правил можуть відбутися такі висловлювання, ... чому такі висловлювання виникають саме тут, а не деінде», дозволяють нам описати дискурсивні події [4, с. 27]. Суть аналізу дискурсу полягає у виявленні того контексту, в якому розгортаються дискурсивні події, описі всього різноманіття відносин, які складаються в ньому і поза ним. Виключаючи контекст, ми маємо справу з фразою, яку можна аналізувати тільки з точки зору лінгвістики, розбираючи її граматичну структуру. Науковий аналіз політичного дискурсу передбачає фіксацію всієї специфіки контексту, в якому він розгортається: історичних, географічних, культурних тощо умов. Врахування контексту висловлювань має особливе значення під час виборчих кампаній, коли певні політичні сили прагнуть «сформулювати» істину в межах конкретного дискурсу.

Певні ідеї і теорії приймаються в суспільстві і розглядаються як правильні не апріорі, а внаслідок множинного повторення і відтворення дискурсивних практик, які спрямовані на встановлення і збереження певної системи відносин [4, с. 107]. У політичній сфері зміна дискурсивної структури найчастіше супроводжується кардинальними змінами, які можуть бути пов'язані з соціальними трансформаціями та змінами в соціальних інститутах. Грунтуючись на ідеях М. Фуко, ми можемо припустити, що дискурс нерозривно пов'язаний з відтворенням усталеного порядку, а отже, з владою. «Переможці» і «переможені» актори стають конструкторами домінуючого дискурсу в політичній сфері.

На відміну від підходу М. Фуко, в концепції дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф усі практики виступають виключно дискурсивними. У повсякденній практиці і відбувається створення, підтримка і зміна вже існуючих дискурсів. Артикуляції, практики встановлення відносин між елементами, сприяють формуванню області соціального, павутиння, в яко-

му створюються значення, які надають сенс реальності [5, с. 106]. Одна і та ж подія при необхідному трактуванні може сприйматися як кара або нагорода, особиста невдача або недосконалість державної соціальної політики.

У концепціях Е. Лакло, Ш. Муфф і М. Фуко простежується ідея про наявність у кожній сфері певних ключових термінів, значення і трактування яких може істотно змінюватися в залежності від соціального контексту. За допомогою надання конкретного значення вузловим точкам, згідно з концепцією Е. Лакло і Ш. Муфф, дискурс формує соціальний світ. Вузлові точки – це привілейовані знаки, навколо яких упорядковуються і набувають свого значення інші знаки [5, с. 105]. Якщо ми говоримо про політичний дискурс, то такими точками можуть бути такі поняття, як «демократія», «влада», «опозиція».

Дискурс не характеризується тривалою замкнутістю або, тим більше, завершеністю. Змінюваність мови призводить до того, що ми не можемо говорити про однозначне фіксоване значення понять [6, с. 56]. Відбувається постійна боротьба дискурсів, боротьба за можливість наділити своїм значенням вузлові точки, знаки, які перебувають у полі боротьби між конкуруючими дискурсами. Згідно з концепцією Е. Лакло і Ш. Муфф, одночасно, але в різних позиціях, знаходяться домінуючий і осадовий дискурси [6, с. 72]. Основною характеристикою осадового дискурсу є його здатність у будь-який час у певній точці біфуркації вступити в політичну гру і бути переглянутим у нових артикуляціях. Постійний процес «оживлення» осадового дискурсу, переведення його в ранг домінуючого є особливо характерним для політичної сфери. Так, в умовах сучасної України представники тих чи інших політичних партій намагаються актуалізувати той політичний дискурс, який вже залишився в минулому, шляхом акцентування уваги на найбільш позитивних або ж негативних його аспектах.

Метою дискурсу стає формування тимчасової закритості, яка б дала можливість узяти гору при формуванні загальної картини соціальної дійсності. Адже саме авторитет, який досягається дискурсивно, виступає головною інстанцією щодо визначення реальності, усунення суперечливих питань у визначенні істинності чи хибності презентації тих чи інших подій.

Використовуючи цей підхід при аналізі політичного дискурсу, необхідно розглядати роль суб'єкта дискурсу. Суб'єкт, відповідно до Е. Лакло і Ш. Муфф, концепції, не виступає автономною одиницею. Суб'єктивна позиція є детермінованою конкретним дис-

курсом. Велика кількість дискурсів зумовлює фрагментарність суб'єкта. Суб'єкт має одночасно безліч позицій в різних дискурсах, він наддетермінований [6, с. 115]. Під час передвиборчих перегонів наочно простежується використання наддетермінованості людини, коли конкуруючі дискурси (дискурс влади і дискурс опозиції), які прагнуть одночасно організувати один і той же політичний простір, впливають на людську свідомість, актуалізуючи одну із соціальних ролей суб'єкта, значимість якої визначається як найвища.

Якщо в концепції дискурсу М. Фуко акцент робиться на важливості структур, які впливають на індивіда, то в концепції, яка буде проаналізована нижче, ми бачимо більш активне позиціонування суб'єкта, завдяки чому дискурс не тільки зумовлює реальність, але й використовується як ресурс для створення суб'єктом нових значень. Йдеться про критичний дискурс-аналіз, завдяки якому досліджуються відносини між дискурсом та соціальним і культурним розвитком, який характерний для різних суспільних сфер.

Зміст цього підходу важко визначити достатньо чітко, внаслідок чого до нього можна віднести різні наукові напрямки, які відрізняються у своїх філософських передумовах і методологічних основах аналізу: французький структуралістський дискурс-аналіз, критична лінгвістика, соціальна семіотика, соціокогнітивний аналіз. Проте виділяють деякі ключові елементи, характерні для більшості теорій цього підходу. На відміну від теорії дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф, представники критичного дискурс-аналізу, швидше, стають на бік М. Фуко, відстоюючи ідею про те, що не всі практики носять дискурсивний характер. Дискурс впливає на створення і сприйняття соціальних практик, які роблять внесок у конструювання соціальної картини світу, формування соціальних ідентичностей і відносин. Самі дискурсивні практики, в тому числі і політичні, схильні до впливу сил недискурсивного характеру, наприклад структури політичної системи. Основним напрямом критичного дискурс-аналізу виступає аналіз питань нерівного розподілу влади між соціальними групами, гендерних відносин, прав етнічних меншин тощо. Поняття ідеології в даному підході розглядається як теоретичне міркування про способи і сили підпорядкування одних соціальних груп іншим.

У межах даної статті критичний дискурс-аналіз буде представлений на прикладі концепції Т. А. ван Дейка, в рамках якої дискурс розглядається в нерозривній єдності з соціальним контекстом його існування. Перші роботи Т. А. ван Дейка зазнали значного впливу

французьких структуралістів і були спрямовані на дослідження поетики і семантичних аспектів літературної мови. Однак після виходу роботи «Стратегії сприйняття дискурсу» почався новий етап у науковій діяльності Т. А. ван Дейка – міждисциплінарний. При аналізі питань мови автор став приділяти велику увагу різноманітним соціальним факторам. Таким чином, у поле його зору потрапляють питання, які мають чималу соціальну і політичну значимість – питання етнічних упереджень і мови ЗМІ, способів реалізації ідеологічно упереджених точок зору через мову тощо.

У критичному дискурс-аналізі, як і в концепції М. Фуко, дискурс, крім сукупності письмових текстів і розмовної усної мови, включає ще й візуальні образи. Таким чином, у дослідженні дискурсу враховуються особливості візуальної семіотики, взаємозв'язку мови і образу. Т. А. ван Дейк розглядає дискурс як складне комунікативне явище, яке включає, крім тексту, ще й екстралінгвістичні фактори (знання про світ, думки, установки, цілі адресата), необхідні для розуміння тексту.

У своїй концепції Т. А. ван Дейк вводить поняття «модель ситуації», яке він розуміє як «особистісні знання носіїв мови, що акумулюють їхній попередній індивідуальний досвід, установки і наміри, почуття і емоції» [8, с. 8]. Мова йде про те, що ми можемо сприйняти належним чином той чи інший текст за умови включеності в ситуацію. Цей факт зумовлює можливість людей «очікувано» реагувати на отримані фрагменти повідомлення за умови, що вони здатні відновити у свідомості всю ситуаційну модель.

Ситуаційна модель, яку описує Т. А. ван Дейк, підходить і для аналізу політичного дискурсу. Логічна побудова політичного дискурсу та його аналіз багато в чому ґрунтується на ситуаційній моделі. Прикладом такої моделі в політичному дискурсі може бути виборча кампанія. Усвідомити логіку передвиборчих повідомлень, які постають не тільки у вигляді тексту, живої мови, але й в якості образів, які мотивують людей до здійснення тієї чи іншої дії, від якої залежить майбутнє політичних лідерів, ми зможемо, тільки ретельно вивчивши соціальний контекст. Т. А. ван Дейк акцентує увагу на тому, що для аналізу мовного акта контекст мовної ситуації повинен містити три основних види інформації: інформацію загально-го характеру (пам'ять, фрейми); кінцевий інформаційний стан, що фіксує безпосередньо попередні події і мовні акти; глобальну інформацію про всі попередні взаємодії, про їхні

структури і процеси [8, с. 21]. Мовна ситуація структурована і має ієрархічний характер. Так, для побудови політичного передвиборчого дискурсу першочерговим є розуміння загальної регіональної специфіки місцевості, а також детальне усвідомлення цільової аудиторії, яка буде адресатом повідомлень.

Особливу роль відіграють темпоральні характеристики дискурсу. Комунікація має відношення до дій, які вже відбулися або будуть здійснені [8, с. 35-37]. Комунікативна ситуація найчастіше представляє собою планування, контроль або оцінку інформації. Таким чином, мовні акти, які сприймаються, обов'язково будуть конструюватися на основі розуміння того, що можливо, допустимо чи необхідно в реальному світі. Використання білбордів із закликком прийти на вибори і проголосувати за певного кандидата не під час передвиборчої кампанії не буде сприйняте, тому що не буде врахований часовий чинник. Зовсім інакше будуть сприйняті політичні повідомлення після офіційного початку перевиборчих перегонів.

Підводячи підсумки, зазначимо, що у представлених вище концепціях специфіка аналізу дискурсу зумовлена загальною спрямованістю наукових поглядів авторів (питання гендерних відносин, прав етнічних меншин, гегемонії влади тощо). Проте ми можемо констатувати, що в даних концепціях, які носять міждисциплінарний характер, значний акцент робиться на тому, що дискурс можна розглядати і аналізувати, тільки беручи до уваги соціокультурні, історичні, темпоральні характеристики ситуації. Саме ця особливість і дозволяє досліджувати політичний дискурс з точки зору не тільки лінгвістики, а й соціології.

Незважаючи на суттєві відмінності даних концепцій, їхній аналіз дозволяє нам виділити такі значущі елементи, на які необхідно звернути увагу при характеристиці політичного дискурсу. Перш за все, це контекст або соціальна ситуація, в рамках якої «оживляється», «пригнічується» або розвивається певний дискурс. Контекст, у свою чергу, зумовлює значення, яке надається вузловим, найбільш важливим точкам у рамках певного дискурсу. Крім того, різне сприйняття тих самих категорій зумовлено іншими категоріями, серед яких вони вживаються, способом використання і застосування, роллю і функціями, які вони виконують. Змінюється не саме слово, а смисл, який в нього вкладають в рамках того або іншого дискурсу. Особливість сприйняття і формування сенсу багато в чому зумовлюється тією роллю, яка в рамках кожної концепції віддається суб'єкту.

У науковій літературі представлено безліч підходів до вивчення дискурсу, які, звичайно, не обмежуються трьома, представленими в цій роботі. У своїх подальших наукових пошуках ми сфокусуємо свою увагу на інших теоретичних студіях дискурсу, акцентуючи

на тих із них, які спрямовані, в тому числі, на аналіз політичного дискурсу, зокрема найбільш значущих чинників, що зумовлюють його сутність, особливості конструювання та розвитку в тих чи інших соціокультурних умовах.

Література:

1. Макаров М. Л. Основы теории дискурса [Электронный ресурс] / М. Л. Макаров – М. : Гнозис, 2003. – 280 с. – Режим доступа : <http://yanko.lib.ru/books/cultur/makarov-osnovu-teorii-diskursa-8l.pdf>.
2. Harris Z. Discourse analysis / Z. Harris // Language. 1952. – V. 28. – P. 1–30.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика [Электронный ресурс] / Э. Бенвенист. – Пер. с фр. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с. Режим доступа : <http://www.read.in.ua/book197355/>.
4. Фуко М. Археология знания : пер. с фр. [Электронный ресурс] / М. Фуко. – К. : Ника центр, 1996. – 208 с. – Режим доступа : http://royallib.com/book/fuko_mishel/arheologiya_znaniya.html.
5. Laclau E. Hegemony and Socialist Strategy [Electronic resource] / E. Laclau, C. Mouffe – London: Verso, 1985. – 198 с. Access mode : http://www.juryurso.org/wp-content/uploads/2014/11/Hegemony___Socialist_Strategy_by_Erneto_Laclau_Chatal_Mouffe._Second_Edition_small_size.pdf.
6. Филипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. / Л. Дж. Филипс, М. В. Йоргенсен. – Харьков : «Гуманитарный Центр», 2004. – 336 с.
7. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация : пер. с англ. / Т. А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.